DOI 10.37491/UNZ.107.7
УДК 330.8:94(477.43/.44):323.15
JEL Classification: N14, J15, P23

unz.univer.km.ua Університетські наукові записки, 2025, № 5 (107), С. 86-100

Леонід МІСІНКЕВИЧ[1]

ЕКОНОМІЧНИЙ СТАН І ФОРМИ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ПОДІЛЛЯ В КОНТЕКСТІ ПОЛІТИКИ КОРЕНІЗАЦІЇ У 1920–1930-Х РОКАХ

Досліджено специфіку міжнаціональних відносин і повсякденного життя етнічних спільнот Поділля, що дає змогу оцінити практичні кроки партійно-державного керівництва 1920–1930-х рр. у сфері регулювання економічного життя регіону, зокрема єврейського та польського населення. Показано, що в межах політики коренізації радянська влада прагнула залучити національні меншини до активної участі в процесах соціалістичного будівництва. Зафіксовано трансформацію світоглядних орієнтацій польського населення щодо власної національної ідентичності, спричинену страхом репресій і дискримінаційних практик з боку держави. Висвітлено складні соціально-економічні умови існування значної частини єврейського населення міст і містечок Поділля. На матеріалах окремих округів простежено результати обстежень єврейського населення та формування його соціальної структури, яка суттєво різнилася за професійною належністю й рівнем матеріального забезпечення. Окремо охарактеризовано соціальну структуру польської національної меншини, основну масу якої становили незаможні та середняцькі верстви, тоді як лише незначну частину так званої «заградової шляхти» було віднесено

[1] доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри теорії та історії держави і права, Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, *misinkevychll@ukr.net*, https://orcid.org/0000-0002-6340-3929.

© Місінкевич Л., 2025

до куркульського прошарку. Проаналізовано становлення кооперативних форм господарювання, зокрема сільськогосподарських колективів, зумовлене низькою землезабезпеченістю та нестачею робочої худоби в господарствах національних меншин. За цих умов виконавча влада Шепетівського округу розробляла рекомендації щодо впровадження колективного землекористування. Попри їх відсутність, в Острополі та Красилівському районі виникли перші єврейські артілі. Висвітлено причини конфліктних відносин між місцевим населенням і єврейськими колоністами, що виявлялися в соціальній напрузі, земельних конфліктах та насильницьких діях. Досліджено діяльність понад 85 національних сільськогосподарських артілей Поділля, що функціонували в умовах економічних труднощів, спричинених браком худоби, знарядь праці та обмеженою державною кредитною підтримкою. Значна частина їхньої продукції реалізовувалася через систему сільськогосподарської кооперації. Паралельно розвивалися промислові й кустарні кооперативи, зокрема в польських та єврейських громадах. Важливу роль у кооперативному русі відігравали кредитні й споживчі товариства, а також профспілки, які сприяли соціально-економічній інтеграції національних меншин.

Ключові слова: національні меншини, Центральна комісія національних меншин, коренізація, працевлаштування, артілі, кооперативи.

Постановка проблеми. Політика коренізації національних меншин Поділля у 1920-х — на початку 1930-х років була зумовлена сукупністю політичних, соціально-економічних та ідеологічних чинників і виступала важливим інструментом утвердження радянської влади в регіоні. Коренізація була відповіддю більшовицького керівництва на багатонаціональний склад населення Поділля, де значну частку становили поляки, євреї, німці та інші етнічні групи. Після революційних подій і громадянської війни ці спільноти часто демонстрували недовіру до нової влади, що змушувало радянський режим шукати механізми їх політичної інтеграції. Надання можливостей для розвитку національної культури, мови, освіти й господарської самодіяльності розглядалося як засіб формування лояльності до радянської держави.

Економічне обґрунтування коренізації полягало в прагненні залучити національні меншини до активної участі в соціалістичному будівництві. Подільський регіон мав значний аграрний і ремісничо-кустарний потенціал, який зосереджувався саме серед єврейського та польського населення містечок і сіл. Підтримка національних сільськогосподарських колективів, промислових і кредитних кооперативів, а також сприяння професійній зайнятості відповідали завданням відновлення економіки після війни та інтеграції місцевого населення в планову систему господарства. У цьому контексті коренізація на Поділлі слугувала засобом демонстрації «переваг» радянської моделі міжнаціональних відносин як альтернативи дореволюційній дискримінаційній політиці.

Університетські наукові записки, 2025, № 5 (107), С. 86-100. unz.univer.km.ua

Насправді, політика коренізації не була виявом справжньої національної свободи, а здійснювалася в жорстко визначених радянською владою межах. Уже наприкінці 1920-х — на початку 1930-х років радянське керівництво відмовилося від курсу на коренізацію і розглядало його як загрозу посиленню національної самосвідомості. Унаслідок цього коренізацію було поступово згорнуто, натомість розпочався період централізації та русифікації. Багато діячів освіти, культури, науки й партійного апарату, які активно підтримували або втілювали цю політику, були звинувачені в «націоналізмі», зазнали переслідувань, репресій, арештів, заслання або фізичного знищення.

Після здобуття Україною незалежності українська історіографія здійснила перехід до об'єктивістських підходів під час висвітлення подій, їхніх причин та наслідків. Розсекречення багатьох архівів і доступ до раніше не відомих не опрацьованих джерел, розкрив простір для роботи дослідників, які прагнуть розібратися, чи насправді політка коренізації була прагматичним інструментом радянської держави, спрямованим на зміцнення влади, відновлення та модернізацію економіки, формування соціальної бази режиму й стабілізацію міжнаціональних відносин, чи підпорядковувалася завданням централізації та уніфікації, мала **обмежений і контрольований характер** і наприкінці 1920-х — на початку 1930-х років була згорнута.

Мета статті — на основі широкого кола архівних, статистичних та опублікованих джерел комплексно проаналізувати економічний стан і основні форми господарської діяльності національних меншин Поділля у 1920–1930-х роках, з'ясувати особливості їхнього соціально-економічного розвитку в умовах реалізації державної політики коренізації, а також визначити вплив цієї політики на процеси кооперації, колективізації, зайнятості та інтеграції єврейського й польського населення в економічне життя регіону.

Ступінь розробленості проблеми. Особливе значення у вивченні та дослідженні життя національних меншин займають значення праці Т. Єременко, О. Калакури, В. Нестеренка, В. Орлянського, О. Рафальського, О. Рубльов, Г. Стронського, Л. Якубової [1–8].

Виклад основного матеріалу. Проаналізувавши матеріали першого загальноросійського перепису населення 1897 року, можна зробити висновок, що найчисельнішими етнічними групами на Поділлі були євреї та поляки. Єврейське населення нараховувало 368 746 осіб, що становило 12,2 % від загальної кількості жителів краю, тоді як чисельність поляків становила 69 984 особи, або 2,3 %.

Розміщення єврейського населення по повітах Подільської губернії загалом мало відносно рівномірний характер. У Летичівському, Літинському, Ушицькому, Гайсинському, Проскурівському, Ямпільському та Брацлавському повітах кількість євреїв коливалася від 23,8 до 28,1 тис. осіб. У Вінницькому, Ольгопільському, Могилівському та Кам'янецькому повітах

unz.univer.km.ua Університетські наукові записки, 2025, № 5 (107), С. 86-100

цей показник був вищим і становив від 30,7 до 37,1 тис. осіб, тоді як найбільша концентрація єврейського населення спостерігалася в Балтському повіті, де проживало близько 53 тис. осіб.

Чисельність польського населення у більшості повітів була значно меншою: у восьми з них вона становила в середньому від 3 до 4,8 тис. осіб. Водночас окремі повіти вирізнялися вищими показниками, зокрема Проскурівський (14,5 тис. осіб), Вінницький (12,7 тис.) та Кам'янецький (10,9 тис.) [9, с. 119–121].

Матеріали наступних переписів населення, зокрема обліку 1923 року, а також результати опису етнічного складу районів Поділля, здійсненого у 1924 році, дають підстави стверджувати, що регіон вирізнявся значною питомою вагою національних меншин. Так, чисельність єврейського населення на Поділлі сягала 343 303 осіб, що становило 22,1 % від загальної кількості євреїв, які проживали на території України. Польське населення регіону налічувало 71 670 осіб, або 23,1 % усього польського населення республіки, що свідчило про вагому присутність поляків у демографічній структурі краю [10, с. 15; 25].

Водночас наведені статистичні показники щодо польського населення мають лише орієнтовний характер і не відображають реальної чисельності цієї етнічної групи. Причиною цього була поширена серед поляків практика приховування власної національної належності, зумовлена страхом переслідувань і дискримінації з боку влади. Показовим у цьому контексті є свідчення поляка — члена Гніванської сільської ради Тиврівського району, який зазначав, що його батько в офіційних стосунках із владними структурами завжди називав себе українцем. За його словами, поляки зазнавали утисків, а на початку 1920-х років майже 90 % з них побоювалися відкрито визнавати свою національність через страх, що в разі зміни політичної ситуації або приходу іншої влади вони можуть стати об'єктом нових репресій [11, арк. 18].

Суттєво ускладнювала облік польського населення й плутанина в розмежуванні понять «поляк» і «католик», що призводило до появи в офіційних документах категорії так званих «українців-католиків» [12, арк. 105–106]. У багатьох випадках релігійну приналежність ототожнювали з національною, що спотворювало реальну етнічну картину регіону. Додатковим чинником неточностей була й позиція окремих переписувачів, які виходили з переконання, що на території України проживає майже українське населення, і відповідно ігнорували або занижували дані про національні меншини. У сукупності ці обставини істотно впливали на достовірність статистичних матеріалів та ускладнювали об'єктивне відтворення етнодемографічної ситуації на Поділлі в перші післяреволюційні роки.

Опрацювання та узагальнення аналітичних матеріалів апарату Уповноваженого Народного комісаріату закордонних справ СРСР при УСРР, документів Центральної комісії національних меншин, а також відповідних звітів і довідок бюро у справах національних меншин при окружних виконавчих комітетах створює підґрунтя для всебічного аналізу соціально-економічного становища національних меншин губернії. Особливу увагу ці

Університетські наукові записки, 2025, № 5 (107), С. 86-100. unz.univer.km.ua

джерела дозволяють зосередити на становищі єврейського населення, яке становило одну з найчисельніших етнічних груп регіону.

При цьому варто наголосити, що економічні умови життя значної частини єврейського населення подільських міст і містечок були вкрай складними. Традиційні сфери зайнятості, передусім дрібна торгівля, ремесло та посередницька діяльність, зазнали істотних обмежень унаслідок воєнних подій, соціально-економічних трансформацій і державної політики початку 1920-х років. Це призвело до масового зубожіння, зростання безробіття та погіршення соціального становища єврейських громад. Про серйозність цих проблем свідчать матеріали Центральної комісії національних меншин ВУЦВК, у яких, зокрема, наголошувалося на гостроті економічної кризи, низькому рівні забезпечення населення та необхідності вжиття спеціальних заходів для поліпшення становища єврейських трудящих [13, арк. 217].

У межах окремих округів єврейське населення формувало своєрідну соціальну структуру, яка суттєво відрізнялася як за професійним складом, так і за рівнем матеріального забезпечення. Зокрема, в Кам'янецькому окрузі більшість євреїв — близько 82 % — становили торговці, що свідчило про домінування невиробничої сфери зайнятості. Натомість лише 5 % належали до категорії бідних кустарів, тоді як заможні прошарки складали незначну частку — близько 2 %, що вказувало на вкрай обмежене коло економічно забезпечених осіб. Соціальний склад єврейського населення Шепетівського округу був більш диференційованим. Тут 35,4 % займалися торгівлею, 26,1 % належали до бідних кустарів, а 17,4 % входили до складу різноманітних професійних і кооперативних спілок. Значну частку — 19,6 % — становили малозабезпечені верстви та особи без чітко визначеної професії, що відображало процеси соціальної маргіналізації. Лише 1,5 % єврейського населення цього округу було зайнято в сільському господарстві, що засвідчувало слабку інтеграцію євреїв у аграрну сферу. У Проскурівському окрузі соціально-професійна структура єврейського населення також мала свої особливості. Близько 30 % євреїв були задіяні в кустарному та ремісничому виробництві, 25 % займалися торгівлею, а ще 20 % існували за рахунок постійної або сезонної найманої праці. Значну частку — близько 20 % — становило декласоване населення, яке не мало стабільних джерел доходу та визначеної професійної приналежності. Лише 5 % єврейського населення округу було залучено до хліборобської праці, що ще раз підкреслювало незначну роль сільськогосподарського сектору в їхньому економічному житті.

Надмірний податковий тиск, передусім на торговельні верстви, призводив до того, що значна частина єврейських торговців, не маючи можливості сплачувати встановлені податки, змушена була залишати регіон. Основними напрямками еміграції ставали Румунія та Польща, через які емігранти прямували до Канади. Водночас серед кустарів і ремісників міграційні процеси мали поодинокий і менш масштабний характер, що пояснювалося їх меншою мобільністю та обмеженими фінансовими ресурсами [14, арк. 2; 15, арк. 80; 16, арк. 1].

unz.univer.km.ua Університетські наукові записки, 2025, № 5 (107), С. 86-100

Порівняльний аналіз соціальної структури єврейського населення з відповідними показниками інших етнічних груп — українців, поляків і росіян — свідчить про наявність істотних відмінностей, насамперед у зіставленні зайнятості у виробничій та невиробничій сферах. Якщо для більшості неєврейського населення характерною була значніша участь у сільському господарстві та промисловому виробництві, то євреї переважно зосереджувалися в торгівлі, ремеслах і сфері послуг. Саме ці диспропорції зумовили увагу центральних органів влади до проблеми соціально-економічного становища єврейських мас. У зв'язку з цим ВУЦВК визначив для себе та підпорядкованих йому місцевих органів пріоритетні напрями подолання зазначених явищ і поліпшення умов життя єврейського населення, у межах яких передбачалося здійснення комплексу соціально-економічних та організаційних заходів.

Передусім передбачалося здійснити переселення певної частини єврейського населення на землю з метою залучення його до сільськогосподарської праці.

Важливим напрямом політики визнавалося активне залучення працездатного єврейського населення, насамперед молоді, до промислового виробництва.

Окрему увагу планувалося приділяти поліпшенню правового становища єврейського населення, утвердженню рівності громадянських прав і свобод, а також послідовній боротьбі з будь-якими виявами антисемітизму в радянському апараті.

Зазначені та інші заходи були спрямовані на комплексне задоволення соціально-економічних і національно-культурних потреб єврейського населення, створення умов для його повноцінного розвитку та інтеграції в суспільне життя республіки.

Що ж до польської національної меншини Поділля, то її соціальна структура істотно відрізнялася від єврейської. Більшість польського населення становило селянство, яке переважно належало до незаможних і середняцьких верств. Лише незначна частина так званої «заградової шляхти» могла бути віднесена до куркульського прошарку. Водночас ці групи вирізнялися від середняків та решти селян насамперед збереженням традицій, історичного походження і певних культурних особливостей, тоді як в економічному плані вони залишалися дрібними землевласниками, які вже давно були втягнуті в процеси класової диференціації на селі. Надзвичайно малочисельним серед польської меншини був прошарок міщанства, зосереджений у містах і містечках Поділля. Так само обмеженою залишалася група польських робітників, зайнятих на підприємствах цукрової, деревообробної, металевої, насіннєвої та суперфосфатної промисловості, а також на залізничному транспорті й у галузях, пов'язаних із переробкою сільськогосподарської продукції. Загалом, це свідчило про переважно аграрний характер польської громади регіону та її слабку представленість у промисловому й міському середовищі [17, арк. 122].

Як уже зазначалося, дані перепису населення 1923 року та матеріали опису районів 1924 року відображали чисельність польського насе-

Університетські наукові записки, 2025, № 5 (107), С. 86-100. unz.univer.km.ua

лення на Поділлі лише орієнтовно й не могли вважатися повністю достовірними. Основною причиною цього було те, що радянські органи, спираючись на штучно запроваджене поняття «українці-католики», безпідставно зараховували значну частину поляків до українського населення губернії, що суттєво спотворювало етнічну статистику. Показовими є матеріали Проскурівського округу. Так, Старосинявський райвиконком у 1924 році зафіксував лише 20 поляків і водночас 2 006 «українців-католиків», тоді як уже в 1925 році чисельність поляків у цьому ж районі була визначена у 2 325 осіб. Аналогічна ситуація спостерігалася у Фельштинському районі: у 1924 році там нараховували 17 поляків і 5 893 «українців-католиків». При цьому підходи до визначення національної належності населення в різних районах суттєво різнилися й не мали єдиних критеріїв. Зокрема, Ярмолинецький райвиконком вважав поляками лише вихідців із Польщі, Бахматовецький — тих, хто не володів українською мовою, тоді як Фельштинський райвиконком орієнтувався переважно на принцип самовизначення громадян [18, арк. 90].

Якщо в окремих районах Проскурівського округу мала місце лише недооцінка кількості поляків серед католицького населення, то більшість виконкомів Кам'янецького округу взагалі заперечувала наявність польської меншини. Це яскраво ілюструють дані Віньковецького райвиконкому: у 1924 році він повідомляв про проживання в районі 3 716 поляків, які користувалися рідною мовою, однак уже через пів року, у січні 1925 року, офіційно заявив про повну відсутність поляків на цій території. Подібна практика простежувалася й у Довжоцькому районі, де райвиконком, заперечуючи доцільність створення польської сільської ради в селі Янчинцях, аргументував свою позицію нібито незначною кількістю осіб, що володіли польською мовою, попри те що понад половина мешканців села під час опитування ідентифікували себе як поляки. Аналогічного підходу дотримувалося й бюро Смотрицького райпартосередку, яке у квітні 1925 року постановило повідомити польське бюро про наявність у районі лише 16 польськомовних родин, водночас наголошуючи, що осередок «ні в якому разі не буде навчати українців польській мові». Окремі факти свідчать і про пряме ігнорування права національного самовизначення. Так, в Оринінському районі під час реєстрації делегатів районного з'їзду член райвиконкому намагався записати польського вчителя Білого українцем, незважаючи на його категоричні заперечення. У Купинському районі селянина-поляка, члена ВУЦВК Городонського, відомого своїми атеїстичними переконаннями, райвиконком класифікував як «українця-католика» [18, арк. 103].

Подібні прорахунки, непослідовність і свавільність у визначенні національної належності населення не лише спотворювали реальну етнодемографічну картину Поділля, а й стали серйозною перешкодою для проведення цілеспрямованої та ефективної роботи серед польської національної меншини регіону, гальмуючи реалізацію важливих соціально-культурних і організаційних заходів.

Відповідно до постанови Ради народних комісарів УСРР до Кам'янецького, Проскурівського та Могилівського округів було направлено спеціа-

unz.univer.km.ua Університетські наукові записки, 2025, № 5 (107), С. 86-100

льну урядову комісію на чолі з К. Гольбергом, завданням якої стало вивчення стану роботи серед польського населення. За підсумками обстеження, комісія дала вкрай негативну оцінку ситуації, що склалася в зазначених округах, наголосивши на серйозних прорахунках і недоліках у діяльності місцевих партійних та радянських органів. Спираючись на висновки цієї комісії, Польбюро ЦК КП(б)У ухвалило спеціальну постанову, в якій констатувало, що партійна лінія, визначена III Всеукраїнською конференцією Польбюро з питання так званих «українців-католиків», у низці районів усіх зазначених округів колишньої Подільської губернії була належним чином не усвідомлена. У документі підкреслювалося, що через нерозуміння цієї лінії та заперечення самого факту існування польського населення в округах робота серед поляків істотно ускладнювалася. Саме це, за оцінкою Польбюро, не дало можливості розгорнути системну й ефективну діяльність серед польської національної меншини [17, арк. 27].

За результатами обстеження, Центральна комісія у справах національних меншин підготувала і подала уряду УСРР низку конкретних пропозицій, спрямованих на виправлення ситуації. Реалізація цих рекомендацій сприяла певному пожвавленню роботи на місцях, зокрема уточненню реальної чисельності польського населення як у регіоні, так і в масштабах усієї України. Проведений на початку 1927 року повторний перепис засвідчив, що загальна кількість поляків в Україні сягнула 476,4 тис. осіб. Найбільша концентрація польського населення була зафіксована у Шепетівському окрузі — 60,2 тис. осіб, що становило 12,6 % від загальної чисельності поляків в Україні. У Проскурівському окрузі проживало 58,5 тис. поляків (12,3 %), у Кам'янецькому — 30,2 тис. (6,3 %), у Тульчинському — 11,1 тис. осіб (2,3 %) [1, с. 10]. Зростання офіційно зафіксованої кількості польського населення пояснювалося насамперед підвищенням рівня довіри до політики радянської влади, що спонукало значну частину раніше заляканих поляків відкрито заявити про своє національне походження.

У прогнозах економічного розвитку Поділля важливе місце відводилося становленню різних форм кооперації, передусім створенню сільськогосподарських колективних об'єднань. Такий підхід був зумовлений низьким рівнем землезабезпеченості та браком робочої худоби в господарствах національних меншин. Попри проведене раніше «прирізання поміщицьких земель», більшість польських земельних товариств і надалі залишалися малоземельними: у середньому на одного «їдока» припадало лише 0,5 десятини землі, тоді як в українського населення цей показник становив близько 0,7 десятини. Подібна ситуація пояснювалася тим, що під час розподілу землі частина польського населення свідомо відмовлялася від наділів, остерігаючись можливого повернення поміщиків.

Натомість землезабезпечення єврейського населення регіону було відносно вищим: на одного «їдока» в сільськогосподарських колективах припадало близько 0,9 десятини землі [19, арк. 37; 20, арк. 21]. Водночас частка безкінних господарств сягала 60–70 %. Саме ці чинники спонукали як сільських жителів, так і мешканців містечок до об'єднання в різноманітні товариства зі спільного обробітку землі та колективного використання реманенту.

Університетські наукові записки, 2025, № 5 (107), С. 86-100. unz.univer.km.ua

Перебіг цього процесу чітко простежується на прикладі діяльності органів виконавчої влади Шепетівського округу, де об'єднання селян у товариства спільного землекористування розпочалося ще у 1923 році. Окрземвідділ майже два роки витратив на остаточне впорядкування цієї справи та вироблення відповідних рекомендацій щодо організації колективних форм господарювання. Проте навіть за відсутності чітких настанов на Поділлі виникли перші єврейські сільськогосподарські об'єднання. Так, у 1923 році в містечку Остропіль було створено три єврейські артілі — «Відродження», «Спартак» і «Біднота», а в селі Митинці Красилівського району — артіль імені Мануїльського. Єврейські сільськогосподарські колективи характеризувалися відносно високим рівнем землезабезпечення: у середньому на одного «їдока» припадало від 1,6 до 2,5 десятини землі, а на одного працюючого — від 2,5 до 4,3 десятини [21, арк. 400зв].

Показово, що учасники єврейських сільськогосподарських колективів здебільшого мешкали на значній відстані від своїх земельних наділів. Виняток становили лише працівники артілі «Єврейський хлібороб» та три родини з артілі «Нове життя», житло яких розташовувалося безпосередньо на власних земельних ділянках. Члени колективів «Відродження», «Спартак» і «Біднота» проживали в містечку Остропіль, що знаходилося за 2–5 верст від наділених їм земель, тоді як учасники артілі імені Мануїльського мешкали в селі Митинці, що приблизно за 5 верст від місць землекористування. Загалом, стосунки цих колективів із навколишнім селянським населенням можна оцінити як задовільні [22, арк. 25–26].

Однак подібна ситуація спостерігалася далеко не всюди. Місцями виявлялося відверто недружнє ставлення місцевого населення до єврейських колоністів. Причини цього полягали не лише в тому, що селяни мали менші земельні наділи, ніж новоприбулі, а й у тому, що окремі єврейські сільськогосподарські колективи виявляли господарську недбалість.

Так, за сільськогосподарською комуною села Кузьминчик Чемеровецького району було закріплено 52,5 десятини землі, з яких 6 десятин становив сад. До складу комуни входило 35 осіб, з них 23 були працездатними. Проте лише шестеро комунарів жили безпосередньо в селі, решта мешкали у Кам'янці-Подільському, що значно ускладнювало ведення господарства. Для обробітку землі вони залучали найманих селян: спільними зусиллями вдалося засіяти 8 десятин і зорати ще 7 під зяб. Догляд за худобою — однією коровою та шістьма свинями — покладали на двох батраків, які формально не належали до комуни. Зібрати вдалося лише урожай фруктів, що свідчило про низьку ефективність господарювання [23, арк. 22].

Подібна безгосподарність у ставленні до землеробської праці породжувала соціальну напругу та конфлікти між місцевими селянами і комунарами. У деяких випадках це призводило до відкритих сутичок, самовільного захоплення необроблених земель або навіть до актів підпалу. Зокрема, у єврейському сільськогосподарському колективі «Педекз» Дунаєвецького району у вересні 1925 року місцеві мешканці підпалили будинок, де зберігалися зібраний урожай і робочий реманент [24, арк. 35]. А вже в серпні 1926 року подібний інцидент повторився — було спалено млин, який цей колектив орендував у селі Січинці [24, арк. 34–36; 25, арк. 264–266].

unz.univer.km.ua Університетські наукові записки, 2025, № 5 (107), С. 86-100

Таким чином, приклади подібних конфліктів свідчать про складність процесу інтеграції єврейських сільськогосподарських громад у місцеве середовище, що часто супроводжувався непорозуміннями, господарською неефективністю та соціальними протиріччями.

Перша польська Буртинська сільськогосподарська артіль на території Шепетівщини була створена у 1925 році. Вона об'єднала 35 осіб, які спільно обробляли 109 десятин орної землі. Згодом процес кооперування польського населення в районі активізувався: було організовано ще дві польські артілі та чотири товариства спільного обробітку землі (ТОЗи). У цих колективних господарствах загалом налічувалося понад 350 «їдоків», а площа оброблюваних земель сягала близько 600 десятин [26, арк. 86].

Загалом, із 49 сільськогосподарських колективів Шепетівської округи майже кожен третій мав єврейський або польський національний склад, що свідчить про активну участь національних меншин у процесах колективізації. Вироблена в цих господарствах продукція на 80 % реалізовувалася через систему сільськогосподарської кооперації, яка відігравала важливу роль у забезпеченні збуту та економічної стабільності колективів.

У Проскурівській окрузі функціонувало 16 польських сільськогосподарських колективів, з яких п'ять мали статус артілей, а одинадцять — ТОЗів. Вони об'єднували 929 «їдоків» і спільно обробляли 1 173 десятини землі. Характерною ілюстрацією соціально-економічного стану польського селянства було село Гречани. Тут, на площі 2 071,7 десятини землі, налічувалося 802 селянські господарства, причому середній земельний наділ на одне господарство становив лише 2,5 десятини. Фактичний розподіл землі був нерівномірним: 47 господарств мали по одній десятині, 395 — по дві, 172 — до трьох, 97 — до чотирьох, 65 — до п'яти і лише 25 господарств володіли шістьма десятинами землі. Матеріально-технічне забезпечення селян залишалося вкрай слабким. Так, 500 дворів не мали жодного коня, 218 господарств утримували по одному коню, а лише 84 — по два. У 141 господарстві була відсутня велика рогата худоба, 593 двори мали лише по одній корові і лише 68 — по дві. Селу Гречани належало 44 десятини лісу, з яких 11 десятин перебували в індивідуальному користуванні. Колгосп у селі було організовано ще у 1924 році шляхом об'єднання семи господарств, у яких налічувалося 16 працездатних осіб і 31 десятина землі. На початковому етапі колгосп володів двома кіньми, сівалкою, кінною молотаркою, двома плугами, пропашниками та драпаками. Для зміцнення матеріальної бази господарства колгоспу було надано п'ятирічний кредит на придбання сільськогосподарської техніки [27, арк. 25–26]. Важливу роль у господарському житті села відігравали кооперативні організації. Кредитове товариство об'єднувало 430 осіб і мало при собі черепичну майстерню та цегельню. Споживче товариство налічувало 131 члена, а комітет незаможних селян (КНС) охоплював 78 осіб, що свідчить про розгалужену систему економічної та соціальної самоорганізації населення.

У той самий період у Вінницькій та Кам'янецькій округах мережа польських сільськогосподарських колективів була вкрай обмеженою й налічувала лише п'ять об'єднань, серед яких функціонували дві артілі та три

Університетські наукові записки, 2025, № 5 (107), С. 86-100. unz.univer.km.ua

товариства спільного обробітку землі (ТОЗи) [23, арк. 86]. Водночас у десяти районах Кам'янецької округи діяло 13 єврейських сільськогосподарських колективів, що об'єднували 129 родин, або 675 «їдоків». За цими господарствами було закріплено 641 десятину землі, що свідчить про порівняно обмежені земельні ресурси у їхньому користуванні. Рівень економічного розвитку національних колективних господарств значною мірою визначався забезпеченістю худобою та сільськогосподарським інвентарем. Так, у розпорядженні зазначених колективів перебували 51 кінь і лише 21 корова, що вказує на гостру нестачу тяглової сили та продуктивної худоби. Матеріально-технічна база також залишалася слабкою: господарства мали 35 плугів, 68 борін, 6 жниварок, 10 культиваторів, 5 січкарень, 27 возів, 8 драпаків, лише одну молотарку, три сівалки, чотири віялки та три сани [28, арк. 118–119]. Така кількість реманенту не відповідала потребам навіть мінімально ефективного ведення колективного господарства.

Загалом, національні сільськогосподарські колективи Поділля перебували у вкрай складному економічному становищі. Основними чинниками цього були хронічний дефіцит худоби й сільськогосподарських знарядь, а також недостатній рівень кредитної підтримки з боку держави. Брак фінансових ресурсів унеможливлював придбання необхідного інвентарю та практично виключав будівництво господарських приміщень, яких у більшості колективів фактично не існувало. Додатковим негативним чинником стали часті недороди, що ще більше загострювали проблему заборгованості колективних господарств перед державними структурами.

Усвідомлюючи критичність ситуації, керівні органи неодноразово порушували питання про необхідність поліпшення матеріального становища національних сільськогосподарських колективів. Зокрема, висувалися пропозиції щодо розширення обсягів кредитування колгоспів і, що не менш важливо, подовження строків надання позик, які мали створити передумови для зміцнення їхньої виробничої бази та стабілізації господарської діяльності.

Певне покращення матеріально-технічного забезпечення національних сільськогосподарських колективів відбулося у зв'язку зі створенням машинно-тракторних станцій. Зокрема, у Кам'янецькому, Проскурівському та Шепетівському округах було організовано три МТС, які поряд з іншими господарствами надавали послуги й колективам восьми польських сіл [29, арк. 85]. Діяльність цих установ сприяла частковому подоланню дефіциту тяглової сили та сільськогосподарської техніки, що залишався однією з ключових проблем національних колгоспів.

Аналізуючи процес формування сільськогосподарської кооперації серед єврейського та польського населення Поділля, слід зазначити, що на початковому етапі найбільш поширеними формами об'єднань були бурякові та насіннєві товариства. Саме вони відповідали як спеціалізації місцевого землеробства, так і потребам держави у забезпеченні стратегічних сільськогосподарських культур.

Поряд із сільськогосподарською кооперацією розвивалися й промислові кооперативні об'єднання. У польських селах функціонували артілі з виробництва дахівки, будівельної та вогнетривкої цегли, а також чавунно-

unz.univer.km.ua Університетські наукові записки, 2025, № 5 (107), С. 86-100

ливарні й меліоративні товариства, зосереджені переважно у Проскурівському, Кам'янецькому та Шепетівському округах. Серед єврейського населення більшого поширення набули кустарні виробничі кооперативи, орієнтовані на шевську, пекарську, бондарську та круп'яну справу. За даними обстежень окружного планового органу, у 1927 році в Кам'янець-Подільському окрузі кооперовані євреї-кустарі були представлені значною кількістю галузевих об'єднань. Так, металісти працювали у 5 артілях і 278 товариствах, деревообробники — відповідно у 34 артілях та 193 товариствах, друкарі — у 17 і 30, текстильники — у 54 і 138, швейники — у 147 і 994, харчовики — у 82 і 252, мінеральники — у 14 і 58, чинбарі — у 107 артілях та 406 товариствах [30, с. 66]. Наведені дані свідчать про досить високий рівень залучення єврейського населення до кооперативних форм організації праці в промислово-кустарному секторі економіки регіону.

Помітну й структуроутворювальну роль у кооперативному русі Поділля впродовж 1920-х рр. відігравали кредитні товариства, які функціонували переважно у формі позичково-ощадних кас. Вони стали одним із небагатьох інструментів фінансової підтримки дрібних виробників і ремісників національних меншин, сприяючи акумуляції внутрішніх ресурсів та частковому пом'якшенню хронічного дефіциту обігових коштів. Так, у 1927 році на території Шепетівського округу діяло дев'ять єврейських позичкових товариств, що об'єднували 2 013 членів. Сукупний пайовий і основний капітал цих організацій становив 21 804 карбованці, що засвідчує їх обмежені фінансові можливості, але водночас — значний рівень залученості населення до кооперативних форм господарювання [31, арк. 12]. Серед польських кредитних об'єднань вирізнялася Гречанська кредитна кооперація Проскурівського округу, яка налічувала 738 членів і мала на балансі 58 372 карбованці [32, арк. 25]. Порівняно вищі фінансові показники цього товариства свідчать про більший рівень концентрації капіталу та активнішу участь польського населення у кредитно-кооперативному русі на локальному рівні.

Паралельно широкого розвитку набула споживча кооперація, що виконувала важливі соціально-економічні функції, зокрема забезпечення населення товарами першої необхідності та стабілізацію місцевих ринків. Майже в кожному селі діяли споживчі спілки у формі товариств або їхніх філій, які, як правило, об'єднували від 100 до 200 пайовиків. Місячний товарообіг таких кооперативів сягав 5 тис. карбованців, що свідчить про їхню помітну роль у повсякденному економічному житті сільських громад [7, с. 51].

Вагомий внесок у розв'язання соціально-економічних проблем національних меншин робили профспілкові організації. Вони активно залучали єврейське населення до своїх лав, сприяли його працевлаштуванню та професійній адаптації в умовах індустріалізації. Зокрема, серед 15 278 членів профспілок Шепетівського округу євреї становили 2 662 особи (17,4 %), з яких 421 перебувала у статусі безробітних. За сприяння профспілкових структур частина безробітних була направлена на постійну роботу в різні галузі промисловості: 148 осіб — у цукрову, 21 — у

Університетські наукові записки, 2025, № 5 (107), С. 86-100. unz.univer.km.ua

паперову, 19 — у фаянсову, ще 33 — в інші виробничі сфери. Окреме значення в контексті зменшення безробіття серед молоді містечок мала організація професійної підготовки. Зокрема, у місті Шепетівці було відкрито будівельні курси, розраховані на щорічне навчання близько 40 теслярів і столярів 4–6 розрядів [33, арк. 72]. Ця ініціатива сприяла формуванню кваліфікованих кадрів і водночас виконувала важливу соціальну функцію, забезпечуючи молодь реальними можливостями працевлаштування.

Висновок. Підсумовуючи викладене, можна стверджувати, що у 1920–х рр. на Поділлі здійснювалася комплексна й багатовекторна політика, спрямована на інтеграцію національних меншин у соціально-економічне життя регіону. Упродовж 1925–1929 рр. було реалізовано низку заходів, покликаних поліпшити матеріальне становище та рівень життя єврейського й польського населення через розвиток кооперації, кредитування, профспілкового руху та професійної освіти. Представники національних меншин активно долучалися до розв'язання актуальних проблем краю, користувалися формально рівними правами й загалом підтримували державну політику, розглядаючи її як таку, що відкривала можливості для соціального та економічного самоствердження.

Список використаних джерел

1. Єременко Т. І. Польська національна меншина в Україні в 20 — 30-ті рр. XX ст. (Історичні зошити Ін-ту історії України НАНУ). Київ, 1994. 74 с.
2. Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті. Київ : Знання України, 2007. 508 с.
3. Нестеренко В. А. Національні відносини на Поділлі в 20-30-ті роки XX ст. Чернівці : ЧДУ ім. Ю. Федьковича, 1998. 160 с.
4. Орлянський В. С. Євреї України в 20-ті — 30-ті роки XX сторіччя: соціально-політичний аспект. Запоріжжя : ЗДТУ, 2000. 254 с.
5. Рафальський О. О. Національні меншини України в XX столітті. Історіографічний нарис. Київ, 2000. 447 с.
6. Рубльов О. С. Органи етнополітичного регулювання в контексті політики коренізації: український досвід. Київ, 2014. 406 с.
7. Стронський Г. Й. Злет і падіння: польський національний район в Україні у 20–30-ті роки. Тернопіль, 1992. 63 с.
8. Якубова Л. Д. Етнічні меншини в суспільно-політичному та культурному житті УСРР. Київ, 2006. 507 с.
9. Малий В. В. Етнічний і релігійний склад населення Поділля наприкінці XIX ст. *Наукові праці. Т. 1. Історичний факультет Кам'янець-Подільського історичного інституту*. Кам'янець-Подільський, 1995. С. 118–123.
10. Буценко А. Радянське будівництво і нацменшини на Україні. Харків : Вид-во Центральної Адміністративної-територіальної комісії при ВУЦВКа, 1926. 36 с.
11. Державний архів Вінницької області (ДАВін.О.) Ф.П. 29. оп. 1, спр. 192. Арк.18.
12. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 413, оп. 1, спр. 10. Арк. 105–106.

unz.univer.km.ua Університетські наукові записки, 2025, № 5 (107), С. 86-100

13. Державний архів Хмельницької області (далі ДАХм.О.). Ф.Р. 653, оп. 2, спр. 12. Арк. 217.
14. ДАХм.О. Ф.Р. 653, оп. 2, спр. 12. Арк. 2.
15. ДАХм.О. Ф.Р. 766, оп. 1, спр. 162. Арк. 80.
16. ДАХм.О. Ф.П. 301, оп. 1, спр. 178. Арк. 1.
17. ДАВО України. Ф. 413, оп. 2, спр. 5. Арк. 122.
18. ДАВО України. Ф. 413, оп. 1, спр. 99. Арк. 90.
19. ДАХм.О. Ф.Р. 626, оп. 1, спр. 10. Арк. 37.
20. ДАХм.О. Ф.Р. 334, оп. 1, спр. 6. Арк. 21.
21. ДАХм.О. Ф.Р. 766, оп. 1, спр. 258. Арк. 400зв.
22. ДАХм.О. Ф.Р. 3508, оп. 1, спр. 28. Арк. 25–26.
23. ДАХм.О. Ф.П. 3,оп. 1, спр. 160. Арк. 22.
24. ДАХм.О. Ф.Р. 653, оп. 2, спр. 31. Арк. 35.
25. ДАХм.О. Ф.Р. 653, оп. 2, спр. 14. Арк. 264–266.
26. ЦДАВО України. Ф. 413, оп. 1, спр. 452. Арк. 86.
27. ЦДАВО України. Ф. 413, оп. 1, спр. 305. Арк. 25–26.
28. ДАХм.О. Ф.Р. 653, оп. 2, спр. 31. Арк. 118, 119.
29. ЦДАВО України. Ф. 413, оп. 1, спр. 452. Арк. 85.
30. Сучасний стан єврейських містечок та перспективи їх економічного оздоровлення. Кам'янець-Подільський, 1929. 96 с.
31. ДАХм.О. Ф.Р. 3508, оп. 1, спр. 28. Арк. 12.
32. ЦДАВО України. Ф. 413, оп. 1, спр. 305. Арк. 25.
33. ДАХм.О. Ф.Р. 3508, оп. 1, спр. 23. Арк. 72.

Надійшла до редакції 01.12.2025
Рекомендовано до друку 29.12.2025

Leonid MISINKEVYCH
(Leonid Yuzkov Khmelnytskyi University of Management and Law)

Economic Status and Forms of Economic Activity of National Minorities of Podillia in the Context of the Policy of Indigenization in the 1920s–1930s

The specifics of interethnic relations and the everyday life of ethnic communities in Podillia have been studied, which allows evaluating the practical steps of the party and state leadership of the 1920s–1930s in regulating the region's economic life, particularly for the Jewish and Polish populations. It is shown that within the framework of the policy of indigenization, the Soviet authorities sought to involve national minorities in active participation in the processes of socialist construction. A transformation of the worldview orientations of the Polish population regarding their own national identity, caused by the fear of repression and discriminatory practices by the state, has been recorded. The complex socio-economic conditions of existence of a significant part of the Jewish population of the cities and towns of Podillia are highlighted. Using materials from individual districts, the results of surveys of the Jewish population and the formation of its social structure, which differed significantly in terms of professional affiliation and level of material security, were traced. The social structure of the Polish national minority is separately characterized, with the bulk consisting of poor and middle-class strata. At the same time, only a small part of the so-called «barrier nobility» was attributed to the kulak stratum. The formation of cooperative forms of management, particularly agricultural collectives, is analyzed due to low land availability and a shortage of working livestock on the farms of national minorities. Under these conditions, the executive authorities of the Shepetivsky district developed recommendations for the implementation of collective land use. Despite their

absence, the first Jewish artels emerged in Ostropol and Krasylivskyi districts. Despite their absence, the first Jewish artels emerged in Ostropol and Krasylivka districts. The causes of conflict relations between the local population and Jewish colonists, which manifested themselves in social tension, land conflicts, and violent actions, are highlighted. The activities of more than 85 national agricultural artels of Podillia, which operated in conditions of economic difficulties caused by a lack of livestock, tools, and limited state credit support, were studied. A significant part of their production was sold through the agricultural cooperative system. In parallel, industrial and artisanal cooperatives developed, particularly in Polish and Jewish communities. An important role in the cooperative movement was played by credit and consumer societies, as well as trade unions, which contributed to the socio-economic integration of national minorities.

***Keywords**: national minorities, Central Commission for National Minorities, indigenization, employment, artels, cooperatives.*